

**XVI. YÜZYILDA TELİF VE MENSUR BİR SİYER-İ NEBÎ: DEFTERDAR EBÜLFAZL
MEHMED EFENDİ’NİN *CERÎDE-İ ÂSÂR VE HARÎDE-İ AHBÂR’I*
A COPYRIGHT AND PROSE SIYAR-I NABÎ IN THE XVI. CENTURY:
TREASURER EBULFADL MEHMED EFENDI’S *DJERÎDE-İ ÂTHÂR AND
KHARÎDE-İ AKHBÂR***

Özlem DEMİR

Dr. Diyanet İşleri Başkanlığı

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

d.ozlem81@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8181-2670

Öz*

Hizmet Peygamber’in siyerini ele alan eserlerden biri de XVI. yüzyılda, Osmanlı Devleti’nde Anadolu ve Rumeli Defterdarı olarak tanınan Ebülfazl Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*’dır. Eser Türk İslâm Edebiyatı ve İslâm Tarihi literatüründe yer almamaktadır. Eserin ismine XIX. yüzyıla kadar rastlanmazken müellifin *Kıyas-ı Enbiyâ*, *Târîh-i Ebü’l-Fazl*, *Târîh-i Umûmî*, *Târîh-i Osmânî* isimli diğer tarih kitapları kaynaklarda geçmektedir. Bu eserlerin içeriği hakkında verilen bilgiler *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*’ı işaret etmekte, dolayısıyla müellifin tarih kitaplarının karıştırıldığı görülmektedir. Bu çalışmada müellifin diğer tarih kitaplarıyla *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*’ın bağlantısı incelenmiştir. Bu makale hem eseri tanıtmak hem de müellifin mukaddimede verdiği bilgilere ve eseri meydana getirirken yararlandığı kaynak kitaplara dayanarak eserin telif niteliğinde olduğunu ispatlamak amacıyla yazılmıştır. Bu minvalde *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*’ın, Diyarbekir’in *Târîhu’l-hamîs* isimli kitabıyla benzer ve farklı yönleri ortaya konularak bu eserin tercümesi olmadığı gösterilmiştir. Bu değerlendirmeler sonucunda eserin, müellifin diğer tarih kitaplarından farklı, telif ve mensur bir siyer-i nebî olduğuna kanaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk İslâm Edebiyatı, İslâm Tarihi, Ebülfazl Mehmed Efendi, *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*, Siyer-i Nebî.

Abstract

One of the works dealing with the Hz. Prophet's biography is *Djerîde-i Âthâr and Kharîde-i Akhbâr*, written by Ebulfadl Mehmed Efendi, who was known as the Treasurer of Anatolia and Rumelia in the Ottoman Empire in the XVI. century. The work is not included in the Turkish Islamic Literature and Islamic History literature. While the name of the work was not found until the XIX. century, other history books of the author named *Kıyas-ı Enbiyâ*, *Târîkh-i Ebu'l-Fadl*, *Târîkh-i Umûmî*, *Târîkh-i Othmânî* are mentioned in the sources. The information given about the content of these works points to *Djerîde-i Âthâr and Kharîde-i Akhbâr*, so it is seen that the author's history books are mixed. In this study, the connection between

* Bu çalışma Doç. Dr. Meliha Yıldırım Sarıkaya danışmanlığında 2023 tarihinde tamamladığımız “Ebu’l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî’nin *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*’ı” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Ebu’l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî’s *Djerîde-i Âthâr and Kharîde-i Akhbâr*”, supervised by Doç. Dr. Meliha Yıldırım Sarıkaya (Doctorate Dissertation, University Marmara/Turkey, 2023).

the author's other history books and *Djerîde-i Âthâr and Kharîde-i Akhbâr* has been examined. This article has been written both to introduce the work and to prove that the work is copyright based on the information given by the author in the introduction and the source books he used while creating the work. In this respect, it has been shown that this work is not a translation by revealing the similar and different aspects of *Djerîde-i Âthâr and Kharîde-i Akhbâr*'s book named Diyarbekrî's *Târîkhu'l-khamîs*. As a result of these evaluations, it has been concluded that the work is a copyright and prose siyar-i nabî, different from the author's other history books.

Keywords: Turkish Islamic Literature, Islamic History, Ebulfadl Mehmed Efendi, *Djerîde-i Âthâr and Kharîde-i Akhbâr*, Siyar-i Nabî.

Giriş

Türk İslâm Edebiyatında Hz. Peygamber'in hayatını tüm yönleriyle ele alan siyer-i nebî türünde birçok eser bulunmaktadır. Yüzyıllar boyunca gelişimini sürdüren bu türde XVI. yüzyılda kaleme alınan eserlerden biri de Osmanlı Devleti'nde mu'îd, mülâzim, kadı, tahrir memuru, hazine kâtibi gibi resmî görevleri ifa etmiş, daha çok maliyecilik yönüyle meşhur olup Anadolu ve Rumeli Defterdarı olarak tanınmış, hac yolculuğu esnasında Şam'da vefat etmiş olan Ebülfazl Mehmed Efendi'nin (ö. 982/1574) *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr* isimli mensur eseridir.¹

Hz. Âdem'in yaratılışından başlayarak Hz. Peygamber'in şeceresinde bulunan peygamberlerden, dedelerinden ve siyerinden; Hulefâ-yi Râşidîn, Emevî, Abbâsî, Fâtımî hilâfetlerinden bahseden, geniş çaplı bir siyer-i nebî olarak kabul edebileceğimiz *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*'ın ismi XIX. yüzyıldan önce yazılan klasik kaynaklarda yer almamaktadır. Eserin ismine ilk kez Bağdatlı İsmâil Paşa (ö. 1920) ile Bursalı Mehmed Tâhir'in (ö. 1925) eserlerinde rastlanmaktadır.² Ebülfazl Mehmed Efendi'nin biyografisine yer veren modern kaynakların tamamında eserin ismi yer almazken isminin geçtiği kaynaklarda ise eserle ilgili sağlam ve net bilgi

¹ Ebülfazl Mehmed Efendi'nin hayatı ve şahsiyetiyle ilgili detaylı bilgi için bk. Özlem Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*'ı (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 11-56.

² Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, nşr. İbnülemin Mahmut Kemal İnal - Avni Aktuç (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1955), 2/253; a. mlf., *İzâhu'l-meknûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya - Rifat Bilge (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1945), 1/361; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınları, 1972-1975), 3/47.

bulunmamaktadır.³ Müellifin yaşadığı coğrafya sebebiyle bu eserin ismi Farsça kaynaklarda da kendine yer bulmuştur.⁴

Kaynaklarda Ebülfazl Mehmed Efendi'nin siyeri haricinde *Kısas-ı Enbiyâ*, *Târîh-i Ebü'l-Fazl*, *Târîh-i Umûmî*, *Târîh-i Osmânî* isimli tarih kitapları da zikredilmiştir. Katalog taramalarında isimlerine rastlanmayan bu eserlerin *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı* ile bağlantılı olabileceği ihtimal dâhilindedir.

Makale *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*ın müellifin diğer tarih eserleriyle bağlantısını değerlendirilip eserin telif bir metin olduğunu ispatlama amacı taşımaktadır. Makalede girişin ardından eserin literatür değerlendirmesi ve genel özellikleri yer almaktadır. Daha sonraki bölümde ise müellifin tarih alanında yazmış olduğu diğer eserleri, isimlerinin geçtiği kaynaklar esas alınarak ortaya konmuş ve bu eserlerin konumuzu teşkil eden siyer ile ilişkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Hemen akabinde ise müellifin kendi ifadeleri ve eseri yazarken yararlandığı kaynaklara dayanılarak eserin telif olma iddiası ispatlanmaya çalışılmış, Diyarbekrî'nin *Târîhu'l-hamîs* isimli eserin tercümesi olmadığı ortaya konmuştur.

Makalenin yazımında en çok müracaat edilen kaynak şüphesiz ki *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı* dır. Eserle ilgili değerlendirme yapılırken hem klasik hem de modern kaynaklardan yararlanılmıştır.

Bu makalenin hedefi, şimdikiye kadar yapılan çalışmalarda eksiklikleri tamamlayıp Ebülfazl Mehmed Efendi'nin, Veysî'nin *Dürretü't-tâc fî sîreti sâhibi'l-mî'râc* isimli siyerinden bir asır önce kaleme aldığı tam, mensur ve telif siyeri *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı* tanıtarak literatüre katkıda bulunmaktır.

1. *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*ın Literatür Değerlendirmesi

Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı üzerinde Özlem Demir tarafından *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsar ve Harîde-i Ahbâr'ı* isimli doktora tezi hazırlanmıştır.⁵ Üç bölümden oluşan tezde birinci bölüm Ebülfazl Mehmed

³ Mehmed Zeki, "Ebülfazl Mehmed Efendi", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, 62-77/11-13 (1336-1339), 178; Fazıl İsmail Ayanoğlu, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihî Makbereler", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 399; Hilmi Yücelen, *Maliyeci Şairler Antolojisi* (İstanbul: Nilüfer Matbaası, 1973), 103; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982), 40; M. Törehan Serdar, *Mevlânâ Hakîmüddîn İdris-i Bitlisî* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), 50; Mehmet Bayraktar, *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî* (İstanbul: Biyografi Net Yayınları, 2006), 26; Orhan Başaran, *Defterdar Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi ve Farsça Dîvânı* (İstanbul: Anka Matbaacılık, 2010), 27; Buşra Koçaslan, *İdris-i Bidlisî Heşt Behişt Orhan Gazi Dönemi (Tahlil ve Tercüme)* (Düzce: Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 21; Abdülkadir Özcan, "Ebülfazl Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/357; İsmet Parmaksızoğlu, "Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi", *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1966), 14/289; Hasan Aksoy - Nuri Akbayar, "Ebülfazl Mehmed Efendi", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977), 2/415; "Ebül Fazl Mehmed Efendi", *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedisi* (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1971), 4/44; "Muhammed Bitlisî (Molla Ebü'l-Fadl Defteri)", *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Gazetesi, ts.), 250.

⁴ Râhile Muhammedî, *Dânişnâme-i Edeb-i Fârisî: Edeb-i Fârisî der Anatolî ve Balkan* (Tahran: Vizâret-i Ferheng u İrşâd-ı İslâmî, 1383), 6/31; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Meşâhîr-i Kürd* (Tahran: Sürûş, 1382), 160; İlhâme Miftâh - Vehhâb Velî, *Nigâhî be Revend-i Nüfûz ve Gusteriş-i Zebân ve Edeb-i Fârsî der Türkiye* (Tahran: Şûrâ-yı Gustereş Zebân ve Edebiyat-ı Fârsî, 1374), 246.

⁵ Özlem Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

Efendi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserlerine ayrılmıştır. İkinci bölümde eser her yönüyle detaylıca incelenirken üçüncü bölümde ise eserin transkripsiyonlu metnine yer verilmiştir.

Müellifin hayatı incelenirken kaynaklarda ihtilafı olan doğum yeri ve yılı, vefat tarihi ve yeri gibi hususlar arşiv belgeleriyle ispatlanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde müellifin hayratları özellikle de kendi adına yaptırdığı Defterdar Camii, başta yapılışından günümüze kadarki tarihî süreci olmak üzere farklı yönleriyle, yine arşiv belgelerinden faydalanılarak incelenmiştir. Müellifin şahsiyetiyle ilgili hususlar tezkirelerden yararlanılarak yazılmıştır. Müellifin çağdaşı ve ahababı olan Âşık Çelebi'nin onun özel hayatıyla ilgili verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Bu bölümde ayrıca müellifin *Farsça Dîvân, Hâfiz-ı Şîrâzî'nin Dîvân'ına Nazîre, Dîvân, Selîmşâhnâme* veya *Zeyl-i Heşt Bihîşt, Terceme-i Tefsîr-i Mevâhibü'l-âliyye* veya *Terceme-i Tefsîr-i Hüseyin Vâiz, Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî, Terceme-i Zahîre-i H'ârizmşâhî* veya *Kânûnü'l-'ilâc ve şifâ'î'l-emrâz li-küllî'l-mizâc, Terceme-i Hulâsa-i Târîh-i Vassâf, Medâricü'l-i'tikâd fî tercemeti Menâhici'l-ibâd, Ta'rîfü't-telbîs ve teb'âdü'l-iblis, Fusûlü ma'rifeti't-telbîs ve usûlü't-temyîz beyne't-tasavvuf ve't-tedlîs, Risâle-i Kudûmiyye* isimli eserleri hakkında detaylı bilgi verilmiştir.⁶

İkinci bölümde eserin ve müellifinin ismi, sebab-i te'lîfi, yazılış tarihi, muhteva özellikleri ve fihristi yer almaktadır. Ayrıca eserden örnekler verilerek "Kur'ân-ı Kerîm, Hadîs-i Şerîfler, Darb-ı Meseller ve Vecizeler, Manzumeler" başlıklarıyla eserin kaynakları incelenmiştir. Bu bölümde Ebülfazl Mehmed Efendi'nin eseri kaleme alırken yararlandığı 79 kaynak eser varak numaralarına göre sıralanmış; eserlerin geçtiği varak numaraları ve metinde geçtiği şekilde müelliflerinin isimleri, bu kaynak eserlerden hangi konuların nakledildiği belirtilmiştir. Müellifi yanlış yazılan veya hiç yazılmayan eserlerin müellif bilgileri ile eksik veya yanlış yazılan eser isimleri düzeltilmiş, belirli olmayan bu hususlarla ilgili kanaatler ve eserlerin içeriği ile ilgili kısa bilgiler dipnotlarda işlenmiştir.

Üçüncü bölümde ise eserin nüshalarının tavsifleri, metinde takip edilen usul ve kullanılan transkripsiyon sistemi ile eserin transkripsiyonlu metni yer almaktadır. Transkripsiyonlu metinde eserin Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, 4308 nüshası esas alınmıştır. Tezde eserin hem transkripsiyonlu metni verilmiş hem de dipnotlarda metinde geçen âyet ve hadislerin, Arapça ve Farsça manzumelerin, dua cümlelerinin, darb-ı mesel ve vecizelerin kaynakları ve Türkçe tercümeleri belirtilmiştir.

Tezin en sonunda eserin metninden varak örnekleri, müellifin ve ailesinin yaşadığı Tophane ve Eyüpsultan'da yapılan mekân araştırmasında tespit edilen yerlerin fotoğrafları ile Defterdar veya Ebülfazl Mehmed Efendi Camii'nin vakfiye sureti yer almaktadır.

2. *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr'ın Genel Özellikleri*

Mukaddime ve on iki bâbdan oluşan 455 varaklık *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr'ın* müellif hattı, kaynak taramalarında tespit edilememiştir. Müellifin eserin hâtimesinde Kanûnî'nin (ö. 974/1566) cülûsu sebebiyle yaptığı duadan ve duada onu Yemen ve Hint fatihi olarak nitelendirmesinden eseri Kanûnî'nin saltanatı

⁶ Ebülfazl Mehmed Efendi'nin eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr'ı*, 56-98.

döneminde tamamladığı anlaşılmaktadır. Eserin Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, 4308; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, 2227; Hidiv Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları, 8892; Mısır Milli Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları, Tarihî Türki, 57 olmak üzere dört nüshası tespit edilebilmiştir.

Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr, edebî gelenekteki usul üzere süslü ve münşiyâne bir dille yazılmış bir mukaddime ile başlamaktadır. Besmele ile başlayan mukaddimede âyet ve hadislerle Allah'ın yüceliği ve kudreti, gizli bir hazine olması ve bilinmek istemesi, insanın yaratılışının hikmeti, İnsan ve Allah ilişkisi, insanın gökyüzü, yeryüzü ve dağların kabul etmediği emaneti yüklenmesi işlenmiştir. Hemen akabinde Hz. Peygamber'in nurunun ilk yaratılan varlık olduğu, feleklerin onun hürmetine yaratıldığı, bütün varlıkların onun şefaatine muhtaç olduğu gibi hususlar yer almıştır. Daha sonra müellif sebab-i te'lîf kısmına geçerek eseri yazma sebeplerine değinmiştir. Eserin başında, mukaddimeden sonra 5a-15b varak aralığında eserin fihristi yer almaktadır.

On iki bâbdan oluşan eserde her bâb kendi içinde fasıllara ayrılmıştır. Dört fasıldan oluşan birinci bâbda Hz. Peygamber'in nurunun, melek ve cinlerin, Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın yaratılışı; iblisin Hz. Âdem'e secde etmemesi, Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın nikâhı ve cennete girmeleri konuları yer almıştır.

İki fasıldan oluşan ikinci bâbda Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın yasak ağaca yaklaşmaları sonucunda cennetten çıkarılmaları ve yeryüzünde yaşadıkları olaylar anlatılmıştır.

Altı fasıldan oluşan üçüncü bâbda ise öncelikle nebî, resul ve ülü'l-azm kavramları açıklanarak Hz. Âdem'den Hz. İsmâil'e gelinceye kadar Hz. Peygamber'in şeceresinde bulunan peygamberlerden bahsedilmiştir. Hemen akabinde Hz. İsmâil'den Hz. Peygamber'in babası Abdullah'a kadarki atalarının silsilesi yer almış; onun nübüvvetine işaret eden kutsal kitap haberleri, kâhinlerin ve cinlerin bildirdikleri haberler, sonrasında ise doğumu ve Fil Vak'ası ile siyer kısmına geçiş yapılmış, kırk yaşına kadarki süreç bu bâbda işlenmiştir.

İki fasıldan oluşan dördüncü bâbda peygamberliğin zuhurundan hicrete kadar vuku bulan olaylar işlenmiş, hicret öncesi yaşanan önemli gelişmelere değinilmiştir.

Hicretin evvelinden Hz. Peygamber'in vefatına kadar gelişen olaylar da iki fasıldan oluşan beşinci bâbda anlatılmıştır. Bu bâbın sonunda, eserin fihristinde belirtilmemesine rağmen, 126a-219b varak aralığında sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve hanım sahâbelerle ilgili tabakat bilgilerinin yer aldığı bir bölüm bulunmaktadır.

Hicret sonrasında kâfir ve müşriklerle yapılan gazâlar ve seriyyeler, bunların sonucunda elde edilen ganimetler, fethedilen kaleler ve beldeler iki fasıldan oluşan altıncı bâbda ele alınmıştır.

Beş fasıldan oluşan yedinci bâbda ise Hz. Peygamber'in hastalanmasından vefatına kadar vuku bulan olaylar, irtidat hareketleri, Hz. Peygamber'in vefatı, meziyetleri ve mucizeleri yer almıştır.

Hz. Peygamber'in vefatının ardından ensar ve muhacir arasında hilâfet meselesi sebebiyle çıkan ihtilaftan sonra Hz. Ebû Bekir'e (ö. 13/634) bey'at edilmesi, Hz. Peygamber'in gaslı, kefenlenmesi, üzerine cenaze namaz kılınması, defni ve

vefatının ardından söylenen mersiyeler ile mirası ve terekesi, Hz. Peygamber'i rüyada görmenin cevazı dört fasıldan oluşan sekizinci bâbda işlenmiştir.

Müellifin hâtîme olarak belirttiği ve iki fasıldan oluşan dokuzuncu bâbda Hz. Peygamber'in ailesi ve yakın çevresi hakkında bilgi verilmiştir. Bu kapsamda onun "çocukları, arkadaşları, muhafızları, hizmetlileri, emirleri, azatlı köleleri, kâtipleri, elçileri, kadıları, müezzinleri, hatipleri, şairleri ile nalınları, atları, develeri, yük ve binek hayvanları, savaş aletleri, elbiseleri ve zırhları" şeklinde özel eşyaları ayrı başlıklar altında zikredilmiştir. Bu bâbda İslâm'ı kabul etmeye veya İslâm hakkında bilgi edinmeye gelen kırk beş heyetin isimleri ve geliş tarihlerine de yer verilmiştir.

Yedi fasıldan oluşan onuncu bâbda ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hulefâ-yi Râşidîn dönemi işlenirken halifelerin dönemlerinde yaşanan olaylar ve onların aileleri ve yakın çevresi hakkında bilgi verilmekte, on iki imam ayrı başlıklar altında ele alınmakta, Hz. Hasan'ın (ö. 49/669) hilâfetinde yaşananlar ve onun Muâviye (ö. 60/680) ile mücadelesi, Hz. Hasan'ın vefatı sonrasında Yezîd'in (ö. 64/683) veliaht ilan edilmesi, Muâviye'nin ailesi ve yakın çevresi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bâb Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) Kerbelâ hadisesi ve sonrasında yaşananlar, Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) hükümeti bahisleri ile devam etmiş, Emevî halifelerinin zikri ile tamamlanmıştır. Müellif, Emevîler ve diğer hilâfet dönemlerini işlerken bu dönemlerde vuku bulan gazalar, fetihler ve ilginç olaylara değinmiştir.

İki fasıldan oluşan on birinci bâbda Bağdat ve Mısır'da halife olan Abbâsî hânedanı zikredilmiştir.

Ebülfazl Mehmed Efendi eserin fihristinde on ikinci bâbın iki fasıldan oluştuğunu belirtmiş fakat metinde bu bâbı üç fasıl olarak ele almıştır. Fihristte Mağrib ve Mısır şeklinde ayırmasına rağmen metinde bu ayrımı yapmadan ilk fasılda Fâtîmî halifelerini, ikinci fasılda Eyyûbîlerin Mısır'da hüküm süren sultanlarının isimlerini, üçüncü fasılda da Mısır'a hâkim olan Memlûk Türk sultanlarının isimlerini ve onların dönemlerinde vuku bulan ilginç olayları ele almıştır. Müellif, Kansu Gavrî (ö. 922/1516) ile konuyu Yavuz Sultan Selim'e (ö. 926/1520) bağlamış, onun Şah İsmâil (ö. 930/1524) ile yapmış olduğu mücadeleye kısaca değinerek Kanûnî'nin cülûsu sebebiyle yaptığı dua ile eseri tamamlamıştır.⁷

Ebülfazl Mehmed Efendi eserini kaleme alırken sadece tarihî olayları anlatmakla kalmayıp metni zenginleştirmek için âyet, hadis, vecize, manzume, darb-ı mesel gibi birçok kaynaktan yararlanmıştır. Eserin en önemli kaynaklarını âyet-i kerîmeler ve hadîs-i şerifler oluşturmaktadır. Metinde bazen nâkıs bazen de tam iktibas şeklinde 201 yerde âyetlere, 270 yerde de hadislerle yer verilmiştir. Âyet ve hadisler konu anlatımına insicamlı bir şekilde dâhil edilmiş, yeri geldiğinde müellif tarafından tercümeleri verilmiştir. Çoğunlukla âyetlerin hangi sûrede geçtiği, hadislerin de râvîleri ve nakledildikleri hadis kitapları belirtilmiştir. Müellif başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere birçok sahâbenin faziletlerinin yer aldığı hadislerle de

⁷ Eserin muhtevası ve fihristi hakkında detaylı bilgi için bk. Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 144-156.

yer vermiştir. Eserde mu'cizât-ı nebî kabilinden hadislerle kudsi hadisler ve İsrâiliyat nakillerini çağrıştıran hadisler de bulunmaktadır.⁸

Eserde Arapça darb-ı meseller ve vecizeler de bulunmaktadır. Metindeki vecizeler konuyla bütünlük oluşturacak şekilde metne dâhil edilmiştir. Bunların dışında konu anlatımına uygun olarak mensur metnin arasına serpiştirilmiş olan manzumelere de geniş yer verilmiştir. Eserde 3 mısra', 18 şiir, 37 nazm, 5 beyit ve 1 recez başlığı ve toplamda 118 beyit vardır. Müellif işlediği konuyla ilgili birçok sahâbenin ve ünlü şairlerin meşhur olan şiirlerini akışı bozmayacak şekilde metne yerleştirmiştir. Hz. Âmine'nin (ö. 577 [?]) eşi Abdullah'ı (ö. 569) kaybetmesi üzerine, Hz. Fâtıma (ö. 11/632) ve Hz. Safiyye b. Abdülmuttalib'in (20/641) Hz. Peygamber'in vefatı sebebiyle söyledikleri mersiyeleler dikkat çekici örneklerdir. Ebülfazl Mehmed Efendi'nin eserinde yer verdiği manzumeler belâgat ve edebiyat alanında meşhur olan önemli eserlerde bulunmaktadır. Eserdeki manzumelerde Arapçanın hâkimiyeti görülmekte, metinde 5 Farsça beyte yer verilmesine rağmen Türkçe manzume bulunmamaktadır.⁹

Türk İslâm Edebiyatı'nda klasik eserlerde olduğu gibi *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr'ın* mukaddimesinde edebî, konu anlatımında ise daha sade bir üslup tercih edilmiştir. Müellif Arapça ve Farsçaya vâkif olamayan halkın anlayabilmesi için Türkçe bir eser meydana getirdiğini belirtmesine rağmen eserde Arapça tamlamaların, manzumelerin, cümlelerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Hâfız'ın (ö. 792/1390 [?]) *Dîvân'ına* nazîre yazacak derecede şairlik kudreti bulunan müellif,¹⁰ eserde kendi şiirlerine de yer vermemiştir.

3. *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr'ın* Ebülfazl Mehmed Efendi'nin Diğer Tarih Kitapları ile Bağlantısı

Kaynaklarda Ebülfazl Mehmed Efendi'nin *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr* haricinde ismi geçen tarih kitaplarından ilki *Kıyas-ı Enbiyâ'dır*. Klasik kaynakların birçoğunda ve modern kaynaklarda bu eserin ismi yer almaktadır.¹¹ Eserin ismi Hüseyin Ayvansarâyî (ö. 1201/1787) ve Mehmed Râif'te (ö. 1917) "*Esmâ-yı Nebîyi Cem*", *Defter-i Kütübhâne-i Ayasofya'da* ise "*Tercüme-i Kıyasu'l-enbiyâ ve tehzîbü esmâ'î's-sahâbeti'n-nücebâ*" şeklinde geçmektedir.¹²

⁸ Eserin metninde yer alan âyet ve hadislerin değerlendirmesi için bk. Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr'ı*, 105-112.

⁹ Eserin metninde yer alan darb-ı mesel, vecize ve manzumeler hakkında bilgi için bk. Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr'ı*, 113-118.

¹⁰ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr'ı*, 64.

¹¹ Nev'îzâde Atâî, *Hadâikü'l-hakâik fi tekmileti's-Şekâik*, nşr. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 2/189; Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281), 2/65; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, nşr. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 2/437; Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul* (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsân ve Şürekâsı, 1314), 367; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2/253; a. mlf., *İzâhu'l-meknûn*, 1/228; Mehmed Emin Zeki Bey, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri*, çev. M. Baban, M. Yağmur, S. Kutlay (Ankara: Öz-Ge Yayınları, 2005), 104; İdrîs-i Bidlîsî, *Selîm Şah-nâme*, nşr. Hicabi Kırlangıç (Ankara: Hece Yayınları, 2016), 51; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 32; *Defter-i Kütübhâne-i Ayasofya* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1304), 130; Özcan, "Ebülfazl Mehmed Efendi", 10/357; "Muhammed Bitlisî (Molla Ebü'l-Fadl Defterî)", 250.

¹² Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, 2/65; Mehmed Râif; *Mir'ât-ı İstanbul*, 367; *Defter-i Kütübhâne-i Ayasofya*, 130.

Ebülfazl Mehmed Efendi'nin kendi ismiyle anılan *Târîh-i Ebü'l-Fazl* isimli eseri de kaynaklarda yer almaktadır.¹³ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'da Ebülfazl Mehmed Efendi'nin bu eserini yaratılıştan kendi zamanına kadar enbiyâ, hulefâ, Fâtımîler ve Çerkesler'i konu alan, on iki bâbdan oluşan bir eser olarak tanıtmış¹⁴ ve eserin isminin geçtiği diğer kaynaklar da bu bilgiyi ondan nakletmiştir. Mehmet Bayraktar bu eseri "Târîh-i Osmânî" ismiyle nakledip "Târîhu Ebi'l-Fazl" olarak da isimlendirildiğini belirtmiş, eserin Kahire nüshasının "Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr" ismini taşıdığını ifade ederek müellifin ikinci Osmanlı kritiği olduğunu öne sürmüştür.¹⁵ Aynı bilgiler Törehan Serdar'da da yer almakla birlikte o, bu tespiti Franz Babinger'e (ö. 1967) dayandırmıştır.¹⁶ Hicabi Kırılancı da eserin ismini zikrederken parantez içinde "Osmanlı Tarihi" notunu düşmüştür.¹⁷

Ebülfazl Mehmed Efendi'ye atfedilen tarih alanında yazılmış bir diğer eser de *Târîh-i Umûmî*'dir. Eserin ismi ilk olarak Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde geçmekte ve modern kaynaklarda da yer almaktadır.¹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, bu eserin on iki bâbdan oluştuğunu ve Hz. Âdem'in yaratılışından Kanûnî dönemine kadarki olayları kapsadığını belirtmiş, bir nevi *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Asâr*'ı tarif etmiştir.¹⁹ Yıldırım ise kütüphane kayıtlarında *Umûmî İslâm Târîhi* ismiyle İdrîs-i Bitlisî (ö. 926/1520) adına kaydedilen eserin aslında *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr* olduğunu tespit ederek mezkûr eserin umûmî İslâm tarihi olduğunu kabul etmiştir.²⁰ Serdar yine bu eseri "Târîh-i Osmânî" ismiyle nakledip "Târîh-i Ebi'l-Fazl" hâricinde "Târîh-i Umûmî" olarak da isimlendirildiğini belirtmiş, bu eserin de Kahire nüshasının "Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr" ismini taşıdığını ifade ederek müellifin ikinci Osmanlı kritiği olduğunu öne sürmüştür.²¹

Müellifin kaynaklarda yer alan tarih alanında yazılmış eserlerinden bir diğeri de *Târîh-i Osmânî*'dir ve eserin ismine hem klasik hem modern kaynaklarda rastlanmaktadır.²² Mehmed Süreyyâ (ö. 1909) ve Nev'îzâde Atâî (ö. 1045/1635)

¹³Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya - Rifat Bilge (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941-1943), 1/281; İdrîs-i Bidlîsî, *Selîm Şah-nâme*, 51; Serdar, *Mevlânâ Hakîmüddîn İdrîs-i Bitlisî*, 49; Bayraktar, *Kutlu Müderris İdrîs-i Bitlisî*, 26; Muhammedî, *Dânişnâme-i Edeb-i Fârisî: Edeb-i Fârisî der Anatolî ve Balkan*, 6/31; Rûhânî, *Meşâhîr-i Kürd*, 160; M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Selim-nâmeler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 1 (1970), 227; Özcan, "Ebülfazl Mehmed Efendi", 10/357.

¹⁴Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/281.

¹⁵Bayraktar, *Kutlu Müderris İdrîs-i Bitlisî*, 26.

¹⁶Serdar, *Mevlânâ Hakîmüddîn İdrîs-i Bitlisî*, 49.

¹⁷İdrîs-i Bidlîsî, *Selîm Şah-nâme*, 51.

¹⁸Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* 3/47; Yücelen, *Maliyeci Şairler Antolojisi*, 103; Muhammed İbrahim Yıldırım, "Yazma Eserler Kütüphanelerinde Yanlışlıkla İdrîs-i Bitlisî'nin Adına Kayıtlı Bulunan Eserler ve Bunların Mahiyeti", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2010), 132; Aksoy - Akbayar, "Ebülfazl Mehmed Efendi", 2/415.

¹⁹Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 3/47.

²⁰Yıldırım, "Yazma Eserler Kütüphanelerinde Yanlışlıkla İdrîs-i Bitlisî'nin Adına Kayıtlı Bulunan Eserler ve Bunların Mahiyeti", 132.

²¹Serdar, *Mevlânâ Hakîmüddîn İdrîs-i Bitlisî*, 49.

²²Atâî, *Hadâikü'l-hakâik fi tekmileti's-Şekâik*, 2/189; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2/437; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, trc. Coşkun Üçok (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992), 107; Mehmed Emin Zeki Bey, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri*, 104; Şakir Epözdemir, *1514 Amasya*

eserin Türkçe bir Osmanlı tarihi olduğunu belirtmektedir.²³ Kırlangıç, *Târîh-i Ebü'l-Fazl*'ın Osmanlı tarihi olduğunu nakledeken²⁴ Şakir Epözdemir, *Târîh-i Âl-i Osmân* isminde başka bir eserin ismini de zikretmektedir.²⁵ Kâtib Çelebi ise *Târîh-i Âl-i Osmân'ı* İdrîs-i Bitlisî'nin *Heşt Behişt* isimli eseri olarak tarif etmekte ve Ebülfazl Mehmed Efendi'nin bu esere zeyl yazdığını belirtmektedir.²⁶ Serdar'a göre *Târîh-i Osmânî*, *Târîh-i Ebü'l-Fazl* ve *Târîh-i Umûmî* tek bir eser, yani *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'*dır.²⁷ Başaran da aynı kanaate sahiptir.²⁸ Ayrıca Serdar ve Bayraktar, müellifin *Târîh-i Osmânî* hâricinde babasının eserlerinden faydalanarak yazdığı ve Yavuz Sultan Selim'e kadarki dokuz Osmanlı padişahının dönemlerini anlattığı *Tevârîh-i Âl-i Osmân* isimli Farsça bir eserinden bahsetmekte,²⁹ Serdar bu tespiti yine Babinger'e dayandırmaktadır. Yapılan açıklamalara bakıldığında modern kaynaklarda Kâtib Çelebi ve Babinger'in tespitlerinin etkisi âşikârdır.

Babinger'in Ebülfazl Mehmed Efendi'nin tarih alanında yazılmış olan eserleriyle ilgili yapmış olduğu farklı tespitler dikkat çekicidir. Babinger müellifin Osman'dan Yavuz Sultan Selim'e kadarki dönemi kapsayan bir tarih kitabının 1567'de yazıldığını, bu eserin başında değiştirilmiş şekliyle Kādî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Nizâmü't-tevârîh* isimli eserinin bulunduğunu belirtmektedir.³⁰ Babinger'in bu tespitinin farklı yazarları da etkilediği görülmektedir. Charles Ambrose Storey (ö. 1968), Babinger'i kaynak göstererek *Nizâmü't-tevârîh*'in Ebülfazl Mehmed Efendi tarafından Türkçeye tercüme edildiğini belirtmiş,³¹ Başaran da Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'nin eserleri içinde *Terceme-i Nizâmü't-tevârîh*'i zikrederek isim vermeden Babinger'in tespitini aktarmıştır.³² Üstelik Babinger, bu eserin on iki bölümden oluşan, yaratılıştan müellifin kendi zamanına kadarki olayları kapsayan Türkçe *Târîh-i Osmânî* adlı eserden farklı olup olmadığını bilmemektedir.³³ Onun Türkçe *Târîh-i Osmânî* olarak nitelediği eser *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'*ı işaret etmektedir. Babinger'in *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'*ın Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi 2227 numaralı nüshasını veya eserin müsveddelerinden birini görmüş olma ihtimali bulunmaktadır. Çünkü bu nüshanın ferâğ kaydında 1567 tarihinde istinsah edildiği yazmaktadır.³⁴ Kanaatimizce, eserin başındaki yaratılış ve peygamberler tarihi bu bölümün

Antlaşması Kürt Osmanlı İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisî (İstanbul: Peri Yayınları, 2005), 25; İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, 51; Serdar, *Mevlânâ Hakîmüddîn İdris-i Bitlisî*, 49; Bayraktar, *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî*, 25.

²³ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2/437; Atâî, *Hadâikü'l-hakâik fi tekmileti's-Şekâik*, 2/189.

²⁴ İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, 51.

²⁵ Epözdemir, *1514 Amasya Antlaşması Kürt Osmanlı İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisî*, 25.

²⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/283.

²⁷ Serdar, *Mevlânâ Hakîmüddîn İdris-i Bitlisî*, 49.

²⁸ Başaran, *Defterdar Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi ve Farsça Dîvânı*, 27.

²⁹ Serdar, *Mevlânâ Hakîmüddîn İdris-i Bitlisî*, 49; Bayraktar, *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî*, 25.

³⁰ Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 107.

³¹ Charles Ambrose Storey, *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey* (London: Luzac&Co, 1927-1939), 71.

³² Başaran, *Defterdar Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi ve Farsça Dîvânı*, 27.

³³ Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 107.

³⁴ Ebülfazl Mehmed Efendi, *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2227), 169a.

Nizâmü't-tevârîh'in tercümesi olduğunu düşündürmüş olabilir. Yalnız *Nizâmü't-tevârîh* müellifin yararlandığı kaynakların içerisinde yer almamaktadır. Detay denilebilecek hususlarda dahi nakil yaptığı kaynak eseri belirten müellifin, baş kısmını tercüme ettiği bir eseri ve müellifini zikretmemesi onun eseri yazarken takip ettiği usule uymamaktadır.

4. *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr'ın* Telif Niteliğinde Olması

Ebülfazl Mehmed Efendi'nin *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr* isimli eseri telif özellikleri göstermektedir. Müellif, öncelikle bu hususu eserin mukaddimesinde kendince dile getirmiştir. Mukaddimedede bütün ümmet gibi kendisinin de Hz. Peygamber'in şefaatine muhtaç olduğunu ve eseri onun şefaatine nail olmak için kaleme aldığını dile getirdikten sonra bu eserin günahlarının affına vesile olmasını dilemiştir.³⁵ Hemen akabindeki sebab-i te'lîf kısmında ise peygamberler tarihiyle ilgili böyle bir eseri kaleme almaya uzun bir müddet cesaret edemediğini belirtir. Ona göre; bu alanda şimdiye kadar Arapça ve Farsça eserler kaleme alınmış ve Anadolu halkı bu iki dile vâkıf olamadığı için bu bilgilerden yararlanamamıştır. Bu husustaki eksikliğin farkında olup halkın yararlanabileceği bir eser meydana getirmek için siyer ve tarih alanlarında kitapları bulunan âlimlerin, muhaddislerin ve usul ulemasının eserlerini tercüme etmiş, elde ettiği bilgileri insicamlı bir şekilde düzenlemiş ve Türkçe bir eser meydana getirmiştir.³⁶

Ebülfazl Mehmed Efendi'nin eserini meydana getirirken 79 kaynak eserden yararlanması, konu anlatımında yeri geldikçe bu eserlerin ve müelliflerinin isimlerini zikretmesi kendisinin mukaddimedede belirttiği hususu desteklemektedir. Metinde yer alan bazı eserlerin müellif bilgilerinde eksikler ve hatalar görülmekle birlikte metin tesisinde takip ettiği bu usul, eserini ilmî açıdan kuvvetli kılmaktadır.³⁷

Müellifin tarih ve siyer haricinde farklı ve çeşitli alanlarda yazılan kitaplardan yararlandığı görülmektedir. Onun yararlandığı kaynak eserler yazıdıkları alana ve müellifin isimlendirmesine göre aşağıdaki şekildedir:

a. Tarih: *Esahhu't-tevârîh*, *Ünsü'l-celîl*, *Arâ'is*, *Mevridü'l-letâfe*, *Târîh-i Evsât-ı Buhârî*, *Düvelü'l-İslâm*, *Buhârî Târîhi*, *Dımaşk Târîhi*, *Hulâsatü'l-vefâ*, *Yâfi'î Târîhi*, *Üsdü'l-gâbe*, *Târîh-i İsfahânî*, *İbn Hallikân Târîhi*, *İstî'âb*, *Târîh-i Ya'küb b. Süfyân*, *İbn Esîr Târîhi (Kâmil)*,³⁸ *Târîh-i Zehebî*, *Kitâbü'l-kurrâ'*, *Riyâzü'n-nadire*.

b. Siyer: *Mevâhib-i Ledünniyye*, *Sîret-i İbn Hişâm*, *Şifâ*, *Enmûzecü'l-lebîb fî hasâ'isi'l-habîb*, *Derece*, *Şerefü'l-Mustafâ*, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, *Sîretü'l-Ya'merî*, *el-İktifâ'*, *Şevâhidü'n-nübüvve*, *Şifâ'ü'l-garâm*, *Sîret-i Moğultay*, *Mevâlidü ehli'l-beyt*, *Vefâ'*.

c. Hadis: *Mişkât*, *Behcetü'l-envâr*, *Mesâbîh*, *Nâsîh ve Mensûh*, *Sahîh-i Müslim*, *Sahîh-i Buhârî*, *Şerh-i Buhârî (Fethü'l-bârî fî şerhi'l-Buhârî)*, *Cerh ve Ta'dîl*, *Müntekâ*, *Kitâb-ı Takrîb Şerhi*, *Firdevsü'l-ahbâr*, *İbnü'l-Cevzî Sahihayn Şerhi*, *Muhtasar-ı Câmî'*, *Müstedrek*.

³⁵ Ebülfazl Mehmed Efendi, *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4308), 3b-4a.

³⁶ Ebülfazl Mehmed Efendi, *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr* (Fatih, 4308), 4a-4b.

³⁷ Müellifin eseri kaleme alırken yararlandığı kaynak eserlerin varak sırasına göre tertibi ve isimlerinin geçtiği varak numaraları ile bu eserlerden yapılan nakillerin içeriği hakkında bilgi için bk. Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr'ı*, 118-144.

³⁸ Müellifin aynı esere vermiş olduğu diğer isimler burada parantez içinde gösterilmiştir.

d. Tefsir: *Medârik, Envârü't-tenzîl, Bahrü'l-'ulûm, Tefsîr-i Me'âlimü't-tenzîl (Me'âlimü't-tenzîl, Tefsîr-i Begavî), Tefsîr-i Sa'lebî, Keşşâf, Tefsîr-i Kebîr, Tefsîr-i Kuşeyrî, Tefsîr-i İmâm Zâhidî.*

e. Fıkıh: *Hidâye, Tavzîh, Muvatta'.*

f. Akâid: *Akâ'id-i Adudiyye, Mevâkıf, Şerh-i Mevâkıf.*

g. Ahlak: *Kenzü'l-'ibâd.*

h. Tasavvuf: *Safve.*

i. Edebî Konular: *Rebî'u'l-ibrâr, Umdetü'l-me'ânî, Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât, Delâ'il, Behcetü'l-mecâlis, Nazmü'l-Kur'ân, Lâmiyyetü'l-'acem Şerhi.*

j. Lugat: *Mücmelü'l-luga, Kâmûsü'l-luga, Sihâh, Mu'cem-i Taberânî, Kâmûs.*

k. Zooloji-Folklor: *Hayâtü'l-hayevân.*

l. Türü tespit edilemeyen eserler: *Şerîkatü'l-kârî, Tezyîl.*

Ebülfazl Mehmed Efendi'nin eserin başında yer alan Hz. Âdem'in yaratılışı ve Hz. Havvâ ile yeryüzüne gönderiliş süreci, melek ve cin bahisleri, ruh kavramı, peygamberler tarihinin yer aldığı bölümleri çoğunlukla tefsirlerden yararlanarak yazdığı fark edilmektedir. Metinde âyet ve hadislere kaynak olarak geniş yer verilmesi, olaylar işlenirken âyetlerin sebep-i nüzûlleri ile hadislerin sebep-i vürûdlarının zikredilmesi sebebiyle tefsir ve hadis kaynakları eserin yazımında temel eserlerden olmuştur. Bunların dışında kalan kaynak eserlerden yapılan nakiller incelendiğinde de çoğunlukla tarihî bilgilerin aktarıldığı görülmektedir. Farklı alanlarda kaleme alınmış eserlerden nakledilen hususlar ve bu nakillerin metin içerisinde sıralanmasına bakıldığında, müellifin bu bilgileri tarihî anlatıma uygun hâle getirerek eserin kompozisyonuna dâhil ettiği görülmektedir.

Eserin yazımında fıkıh, akâid, ahlak ve tasavvuf alanında yararlanılan kitaplardan yapılan nakillerin çoğunu tarihî bilgiler oluşturmaktadır. *Hidâye*'den "Hz. Peygamber ve sahâbelerden dört namazın fevt olması",³⁹ *Tavzîh* ve *Şerh-i Mevâkıf*'tan "Hz. Ali'nin şecaati ve Hayber kalesinin kapısını sökmesi",⁴⁰ *Muvatta*'dan "Hz. Peygamber'in pazartesi günü vefat edip salı günü defnedilmesi",⁴¹ *Akâ'id-i Adudiyye*'den "Bedir ashâbının zikrinin duaların kabulüne vesile olması ile Hz. Ebû Bekir'in vefat etmeden önce Hz. Osman'a ahit yazdırması",⁴² *Mevâkıf*'tan "Hz. Peygamber'in hastalık döneminde Hz. Ebû Bekir'i imam tayin edip arkasında namaz kılması",⁴³ *Kenzü'l-'ibâd*'dan "Hz. Peygamber'in pazartesi günü vefat edip perşembe günü defnedilmesi ile Ebû Cehil'in kesik başını gördüğünde beş kere ve İnşikâk sûresini okuduktan sonra on kere şükür secdesi yapması",⁴⁴ *Safve*'den ise "Hz. İsmâil'in soyundan olan şerefli kabilelerle ilgili hadis, Hz. Abbas'ın esirken çıkardığı iniltinin Hz. Peygamber'e mâlûm olması, Hendek Savaşı'nda çıkan rüzgârla kâfirlerin hezimetini, Ammâr'ın yaşı, Hz. Hasan'ın kız ve erkek çocuklarının sayısı ile Hz. Hüseyin'in çocuklarının isimleri"⁴⁵ nakledilmiştir.

³⁹Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 134.

⁴⁰Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 135-136.

⁴¹Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 138.

⁴²Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 132.

⁴³Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 137.

⁴⁴Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 133.

⁴⁵Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 133-134.

Müellif tarih ve siyer hâricinde başvurduğu edebî konuları içeren kitaplardan da tarihî bilgileri nakletmiştir. *Rebî'u'l-ebâr*'dan “meleklerin vasıfları, Hz. Nûh'un üç yüz yıl ağlaması ve yaşı, Ümmü Ma'bed'in (ö. [?]) çadırındayken Hz. Peygamber'in elinin suyundan ağaç bitmesi”,⁴⁶ *Umdetü'l-me'ân*'den “ülü'l-azmin mahiyeti”,⁴⁷ *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât*'tan “Hz. Peygamber'in doğum günüyle ilgili ihtilaflar, vefat tarihi, vefatına kadar vuku bulan olayların kronolojik sıralaması, Varaka b. Nevfel'in (ö. 610 [?]) Müslümanlığı”,⁴⁸ *Delâ'il*'den “Bedir Savaşı sonrasında cin taifesinden bir grubun Mekke'de şiiir inşâd etmesi”,⁴⁹ *Behcetü'l-mecâlis*'ten “Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) Hz. Peygamber'in Hz. Hüseyin'in şehâdetiyle ilgili gördüğü rüyaya yapmış olduğu tabir”,⁵⁰ *Nazmü'l-Kur'ân*'dan “camilerde beklemenin Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-688) sünneti olması”,⁵¹ *Lâmiyyetü'l-acem Şerhi*'nden ise “Fâtımilerin kimliği ve Fâtimî halifelerinin isimleri”⁵² aktarılmıştır.

Ebülfazl Mehmed Efendi, lugatlardan bazı kavramların kelime mânasını belirtmek için yararlanmış fakat yaptığı nakillerde tarihî bilgilere hatta hadislere yer vermiştir. *Mücmelü'l-luga'*dan “el-belbeletü” kelimesinin,⁵³ *Sıhâh*'tan ise “dûme” ve cendel” kavramlarının mânası⁵⁴ nakledilirken *Kâmûsü'l-luga'*dan “seriyye” kavramının açıklamasının yanı sıra “mihsaranın Abdullah b. Üneys'e (ö. 54/674) ait olması ve Dariyye'nin coğrafî konumu”⁵⁵ da aktarılmıştır. *Mu'cem-i Taberânî*'den “Hz. Peygamber'in Bedir Savaşında bineği düdüdülü yere çöktürmesi ve yerden aldığı toprağı kâfirlere serpererek onları helâk etmesi ile kıyamete yakın faaliyete geçecek olan Allah'a ait bir horozun tasviri”⁵⁶ ve *Kâmûs*'tan “Abâdile denilen Abdullah isimli dört sahâbenin ismi”⁵⁷ nakledilmiştir.

Müellifin Demîrî'nin (ö. 808/1405) folklorik bilgiler de içeren zooloji alanında yazmış olduğu *Hayâtü'l-hayevân* isimli eserinden yapmış olduğu nakiller dikkat çekicidir. Bu eserden Hz. Peygamberin at ve beygirleri hakkında bilgilere ilaveten “Hz. Ömer (ö. 23/644) devri fetihleri, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ hadisesi, Yezîd ile Abdullah b. Zübeyr'in mücadelesi, Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) rüyasının tabiri, Mervân el-Himâr'ın (ö. 132/750) sonu, Mısır'da hüküm süren Eyyûbî hükümdarlarının ve Memlûk sultanlarının isimleri, Kayıtbay'ın (ö. 901/1496) Çerkes kökenli olması”⁵⁸ aktarılmıştır.

Ebülfazl Mehmed Efendi *Şerikatü'l-kârî*'den Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-663) faziletlerini, *Tezyîl*'den ise Halife Mansûr'un (ö. 158/775) Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) sopa cezası verip pişman olduktan sonra onu otuz bin dirhem

⁴⁶ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 119.

⁴⁷ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 123.

⁴⁸ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 129.

⁴⁹ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 133.

⁵⁰ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 142.

⁵¹ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 142.

⁵² Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 144.

⁵³ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 125.

⁵⁴ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 134.

⁵⁵ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 131.

⁵⁶ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 137.

⁵⁷ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 143.

⁵⁸ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 139.

câize ile ödüllendirdiğini ve Ebû Hanîfe'nin bu câizeyi kabul etmediğini nakletmiştir. Bu iki eserin müelliflerine isnâdı ve içerik bilgileri elde edilemediği için türleri hakkında yorum yapılmamıştır.⁵⁹

Türk İslâm Edebiyatı'nda ilk örneklerden itibaren siyer türündeki eserlerin Arapça ve Farsçadan tercüme edilerek yazılması *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı* da tercüme bir siyer olabilme ihtimalini akla getirmektedir. Eserin kaynak taramasında birçok hadisin ve manzumenin müellifin çağdaşı olan Diyarbekrî'nin (ö. 990/1582) *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs* adlı eserinde yer alması bu ihtimali düşündürse de eserlerin sadece fihristleri karşılaştırıldığında dahi farklı oldukları ortaya çıkmaktadır.

İki eser arasında görülen bariz farklar şöyle sıralanabilir: Mukaddime, üç bölüm ve hâtmeden oluşan *Târîhu'l-hamîs*'in içeriği, tasnifi ve konu başlıkları, on iki bâbdan meydana gelen *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'*dan tamamen farklıdır.⁶⁰ Ebülfazl Mehmed Efendi, sadece Hz. Peygamber'in şeceresini oluşturan peygamberlere yer verirken Diyarbekrî peygamberler tarihini daha detaylı ve geniş çerçevede ele almış; Hz. Meryem, Hz. İsâ, Hz. Yahyâ, Hz. Yûsuf, Hz. Dânyâl, Hz. Süleyman ayrı başlıklar altında işlenmiştir. Müellif, eserde peygamberler hâricinde Cemşîd, Nemrud, Dahhâk, Ferîdun, Lokmân, İrem, Firavun, İskender, Hızır, Belkıs, Hühüd, Hâtem-i Tâî, Enûşîrvân, Kısra Pervîz gibi tarihî isimlere de yer vermiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in amcalarına da ayrı bir bölüm ayırmıştır. Diyarbekrî Hz. Peygamber'in çocukları ve onların evlilikleri hakkında da detaylı bilgi vermiştir. *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'*da 126a-219b'de sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve hanım sahâbelerle ilgili tabakat bilgilerinin yer aldığı bölüm *Târîhu'l-hamîs*'te bulunmamaktadır. Diyarbekrî anlattığı konuda ismi geçen sahâbe hakkında ara ara bilgi vermiştir.⁶¹

İki eser arasındaki benzerlikler de dikkat çekicidir. Öncelikle, iki müellifin ortak kaynaklardan yararlandıkları görülmektedir.⁶² Çağdaş iki müellifin kendi alanında otorite kabul edilen âlimlerin meşhur eserlerinden yararlanmaları imkân dâhilindedir. Dikkat çekici bir diğer husus da iki eserin bitirilme şekilleridir. İki müellif de birkaç satırla Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmâil ile mücadelesine değindikten sonra Memlûkler ile yapılan savaşıdan kısaca bahsederek konuyu Kanûnî'ye bağlamıştır. Yalnız Ebülfazl Mehmed Efendi eseri Kanûnî'nin cülûsu sebebiyle yaptığı dua ile bitirirken Diyarbekrî, II. Selim (ö. 982/1574) ve III. Murad'ın (ö. 1003/1595) tahta çıkışlarına da yer vermiştir.⁶³ Eserlerin hâtimelerinden de iki müellifin eseri ithaf edecekleri padişahların farklı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Ebülfazl Mehmed Efendi'nin *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr* isimli siyer-i nebîsinin Türk İslâm Edebiyatı ve İslâm Tarihi literatüründe yer almaması,

⁵⁹ Demir, *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*, 131, 143.

⁶⁰ *Târîhu'l-hamîs*'in muhtevası için bk. Ahmet Duman, "Diyarbekrî ve Tarihçiliği", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/3 (2020), 1708-1710.

⁶¹ Eserin fihristi için bk. Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs* (Beyrut: Müessesetü'ş-Şa'bân, ts), 1/1-7, 2/1-7.

⁶² Duman, "Diyarbekrî ve Tarihçiliği", 1711-1713.

⁶³ Duman, "Diyarbekrî ve Tarihçiliği", 1709.

kaynaklarda XIX. yüzyıla kadar isminin geçmemesi eserin tanınmasını ve üzerinde çalışma yapılmasını olumsuz yönde etkilemiştir.

Müellifin *Kısas-ı Enbiyâ, Târîh-i Ebü'l-Fazl, Târîh-i Umûmî, Târîh-i Osmânî* isimli diğer tarih kitaplarına bakıldığında bu eserlerin içerik bilgilerinin *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*'ı yansıttığı görülmektedir. Eserin yaratılış ve Hz. Âdem'den başlayarak Hz. Peygamber'in şeceresindeki peygamberlerden bahsetmesi sebebiyle *Kısas-ı Enbiyâ ve Nizâmü't-tevârîh* tercümesi; siyer haricinde Hulefâ-yi Râşidîn, Emevî, Abbâsî, Fâtımî hilâfetleriyle özet şeklinde Eyyûbîler ve Memlûklerin tarihine değinip derkenarda Sâmânîler hakkında bilgi vermesi sebebiyle *Târîh-i Umûmî*; Mısır Fâtımîlerinin ardından Mısır'da saltanat sürmüş olan Eyyûbîler ve Memlûkler ile konunun Osmanlı'ya bağlanması sebebiyle Osmanlı tarihi olarak değerlendirilmiş olması muhtemeldir. Kanaatimizce klasik kaynaklarda nakledilen eksik ve yanlış bilgilerin eserin aslına bakılmaksızın aynen aktarılması, bu belirsizliğin günümüze kadar ulaşmasında etkili olmuştur. *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*'ın isminin XIX. yüzyıla kadar kaynaklarda yer almamasının sebebi olarak da eserin diğer tarih kitaplarıyla karıştırılması ve bu kitapların ismiyle anılması gösterilebilir.

Ebülfazl Mehmed Efendi'nin eserin mukaddimesinde verdiği bilgilere bakıldığında, birçok alanda otorite kabul edilen âlimlerin eserlerini tercüme edip onlardan edindiği bilgileri insicamlı bir şekilde düzenleyerek telif bir eser meydana getirdiği görülmektedir. Farklı alanlarda kaleme alınmış eserlerden nakil yapılan hususlar ve bu nakillerin metin içerisinde sıralanmasına bakıldığında bu insicam görülmektedir. Nakil yapılan konuların çeşitliliği, detay denilebilecek hususlarda nakillerden yararlanılması, konu anlatımında eser nakilleri verilirken farklı alanlarda yazılan eser nakillerinin sıralanması *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*'ın telif niteliği taşıdığı diğer göstergeleridir.

Müellifin tarih ve siyer haricinde diğer alanlarda yazılmış eserlerden yaptığı nakillerde dahi tarihî bilgilerin yoğunluğu fark edilmektedir. Eseri kaleme alırken yararlandığı kaynak eserlerin ve onların müelliflerinin isimlerini belirtmesi eseri ilmî açıdan da kuvvetli kılmıştır. Tarih, tefsir, hadis, akâid, fıkıh, tasavvuf, belâgat, nahiv gibi farklı alanlarda yazılmış olan kitapları derlemesi eserin içeriğini; metinde mensur kısımların arasına manzumeler serpiştirmesi de dil ve üslubunu zenginleştirmiştir.

Müellifin kendi dönemindeki geleneğin aksine Türkçe bir siyer kaleme alması eseri farklı kılan hususlardandır. Halkın anlayabilmesi için Türkçe yazıldığı vurgulanan eserde Türkçe manzumelerin bulunmayışı ve şiirdeki Arapça hâkimiyeti ile şairlik yönü güçlü olan müellifin kendi şiirlerinin olmaması ise düşündürücüdür.

Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr ile aynı dönemde kaleme alınan Diyarbekrî'nin *Târîhu'l-hamîs* isimli eseri benzer özellikler gösterse de çalışmamıza konu olan eser, bu kitabın tercümesi değildir. İki eserin fihristi ve muhtevası karşılaştırıldığında dahi bu durum fark edilmektedir. Üstelik bu eser Ebülfazl Mehmed Efendi'nin yararlandığı kaynaklar içerisinde yer almamaktadır.

Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ın metni, farklı ilim dallarında çalışmalara konu olabilecek çeşitliliktedir. Edebî açıdan ele alınıp üzerinde doktora tezi hazırlanan eserin İslâm Tarihi alanında da incelenmesi ve eserin metninin tarihî açıdan değerlendirilmesi daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Eserin metninde

geçen ve geniş bir yer tutan hadîs-i şerifler tahrîc edilerek cerh ve ta'dîl açısından incelenebilir. Ayrıca eserde geçen manzumeler, vecizeler ve darb-ı meseller Arap Dili ve Belâgatı alanında yapılacak çalışmalarla değerlendirilebilir.

Ebülfazl Mehmed Efendi, hem tarihçi hem edip kimliğiyle Veysî'nin *Dürretü't-tâc fî sîreti sâhibi'l-mî'râc* isimli siyerinden bir asır önce telif, mensur ve tam bir siyer-i nebî kaleme almıştır. Eser üzerinde yapılacak diğer çalışmalar eserin Türk İslâm Edebiyatı ve İslâm Tarihi literatüründe bu hususiyetiyle yer almasını sağlayacaktır.

Kaynakça

- Aksoy, Hasan - Akbayar, Nuri. "Ebulfazl Mehmed Efendi". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler*. 2/414. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977.
- Atâî, Nev'izâde. *eş-Şekâ'ikü'n-nu'mâniyye ve Zeyilleri: Hadâ'ikü'l-hakâ'ik fî tekmileti's-Şekâ'ik*. nşr. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Ayanoğlu, Fazıl İsmail. "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihî Makbereler". *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 399-431.
- Ayvansarâyî, Hüseyin. *Hadîkatü'l-cevâmi'*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-ârifin*. nşr. 1. Cilt. Rifat Bilge - İbnülemin Mahmud Kemâl İnal. nşr. 2. Cilt. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal - Avni Aktuç. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951-1955.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Îzâhu'l-meknûn*. nşr. Şerefettin Yaltkaya - Rifat Bilge. 2 Cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1945-1947.
- Başaran, Orhan. *Defterdar Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi ve Farsça Dîvânı*. İstanbul: Anka Matbaacılık, 2010.
- Bayraktar, Mehmet. *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisi*. İstanbul: Biyografi Net Yayınları, 2006.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınları, 1972-1975.
- Defter-i Kütübhâne-i Ayasofya*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1304.
- Demir, Özlem. *Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdrîs el-Bitlisî'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr'ı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Diyarbakırî. *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü's-Şa'bân. ts.
- Duman, Ahmet. "Diyarbakırî ve Tarihçiliği". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/3 (2020), 1695-1717.
- Ebülfazl Mehmed Efendi. *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4308, 1b-455a.
- Ebülfazl Mehmed Efendi. *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2227, 1b-169a.
- "Ebül Fazl Mehmed Efendi". *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedisi*. 4/44. İstanbul: Meydan Yayınevi, 1971.
- Epözdemir, Şakir. *1514 Amasya Antlaşması Kürt Osmanlı İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisî*. İstanbul: Peri Yayınları, 2005.
- İdrîs-i Bidlîsî. *Selim Şah-nâme*. nşr. Hicabi Kırlangıç. Ankara: Hece Yayınları, 2016.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn*. nşr. Şerefettin Yaltkaya - Rifat Bilge. 2 Cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941-1943.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.
- Koçaslan, Buşra. *İdrîs-i Bidlîsî Heşt Behişt Orhan Gazi Dönemi (Tahlil ve Tercüme)*. Düzce: Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Xvi. Yüzyılda Telif ve Mensur Bir Siyer-İ Nebî: Defterdar Ebülfazl Mehmed Efendi'nin *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-İ Ahbâr'ı*

- Mehmed Emin Zekî Bey. *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri*. trc. M. Baban - M. Yağmur - S. Kutlay. Ankara: Öz-Ge Yayınları, 2005.
- Mehmed Râif. *Mir'ât-ı İstanbul*. İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsân ve Şürekâsı, 1314.
- Mehmed Süreyyâ. *Sicill-i Osmânî*. nşr. Nuri Akbayar. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mehmed Zekî. "Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi". *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası* 62-77 (1336-1339), 169-180.
- Miftâh, İlhâme - Velî, Vehhâb. *Nigâhî be Revend-i Nüfûz ve Gusteriş-i Zebân ve Edeb-i Fârsî der Türkiye*. Tahran: Şûrâ-yı Gustereş Zebân ve Edebiyât-ı Fârsî, 1374.
- "Muhammed Bitlisî (Molla Ebü'l-Fadl Defteri)". *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*. 14/249-250. İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, ts.
- Muhammedî, Râhile. "Ebülfazl Muhammed-i Defteri". *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî: Edeb-i Fârsî der Anatolî ve Balkan*. 6/31-32. Tahran: Vizâret-i Ferheng u İrşâd-ı İslâmî, 1383.
- Özcan, Abdülkadir. "Ebülfazl Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/356-357. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Parmaksızoğlu, İsmet. "Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi". *Türk Ansiklopedisi*. 14/289. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1966.
- Rûhânî, Bâbâ Merdûh. *Meşâhîr-i Kürd*. Tahran: Sürûş, 1382.
- Serdar, M. Törehan. *Mevlânâ Hakîmüddîn İdris-i Bitlisî*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Sevgen, Nazmi. *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri: Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982.
- Storey, Charles Ambrose. *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*. London: Luzac&Co., 1927-1939.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin. "Selim-nâmeler". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 1 (1970), 197-230.
- Yıldırım, Muhammed İbrahim. "Yazma Eser Kütüphanelerinde Yanlışlıkla İdrîs-i Bitlisî'nin Adına Kayıtlı Bulunan Eserler ve Bunların Mahiyeti". *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2010), 130-135.
- Yücelen, Hilmi. *Maliyeci Şairler Antolojisi*. İstanbul: Nilüfer Matbaası, 1973.